

Głuszkowski M., 2016, *Wpływy rosyjskie w teorii socjologicznej Bolesława Limanowskiego*, w: M. Dąbrowska, P. Głuszkowski (red.), *Nauka w Polsce i w Rosji*, Warszawa: Instytut Ruscystyki Uniwersytetu Warszawskiego, s. 327-335.

Michał Głuszkowski

Toruń, Polska

Wpływy rosyjskie w teorii socjologicznej Bolesława Limanowskiego
Russian influence in Bolesław Limanowski's sociological theory

Słowa kluczowe: historia polskiej socjologii, socjologia rosyjska, emigracja, myśl socjalistyczna, XIX/XX wiek

Key words: history of Polish sociology, Russian sociology, emigration, socialist thought, 19th/20th century

Streszczenie: II połowa XIX w. to okres narodzin i rozwoju socjologii w wielu państwach. Socjologia w Polsce i Rosji zaczęła funkcjonować jako niezależna dyscyplina później niż we Francji, Anglii czy Niemczech, a socjologów w obydwu słowiańskich krajach i ich teorie wiele łączyło. Polscy uczeni studiowali w Rosji i na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, czytali rosyjskie prace socjologiczne i socjalistyczne, a także rosyjskie przekłady publikacji zachodnich autorów, publikowali w rosyjskich czasopismach naukowych. Polscy i Rosyjscy socjologowie często spotykali się na emigracji i należeli do tych samych organizacji naukowych. Bolesław Limanowski (1835-1935) jest doskonałym przykładem polskiego uczonego współpracującego z rosyjskimi kolegami, którzy wywarli wpływ na rozwój jego teorii socjologicznej.

Abstract: 2nd half of the 19th century was the time of origin and development of sociology in many countries. Sociology in Poland and Russia appeared as an independent discipline several decades later than in France, England or Germany and the sociologists as well as their theories in both Slavonic countries have a lot in common. Polish scholars were studying in Russia or in the Imperial University of Warsaw, reading Russian sociological and socialist works as well as Russian translations of the publications of Western authors, publishing in Russian scientific journals. Polish and Russian sociologists were also often meeting in the emigration and belonged to the same scientific organisations. Bolesław Limanowski (1835-1935) is a perfect example of a Polish scholar cooperating with his Russian colleagues, who have influenced the development of his sociological theory.

Początek socjologii na świecie wyznaczyła publikacja pierwszego tomu *Kursu filozofii pozytywnej* Augusta Comte'a w 1830 r. Socjologia polska zaczęła rodzić się trzy dekady później, kiedy wydano pierwsze tłumaczenie pracy socjologicznej¹ w 1859 r. i zaczęły ukazywać się pierwsze prace Józefa Supińskiego (na początku lat 60. XIX w.). Ze względu na opóźnienie w stosunku do rozwijającej się już na Zachodzie nauki, w twórczości polskich socjologów i myślicieli społecznych nieuniknione były odniesienia do prac uczonych francuskich, angielskich czy niemieckich. O ile zachodnie wpływy w rozwijającej się polskiej socjologii są powszechnie znane, o tyle o inspiracjach twórczością autorów rosyjskich mówi się zdecydowanie rzadziej. Tymczasem wpływ Rosjan na polską socjologię w pierwszym półwieczu po jej narodzinach był nieunikniony i dokonywał się na wielu płaszczyznach. Należy pamiętać, że znaczna część terytorium Rzeczypospolitej w wyniku rozbiorów od końca XVIII w. aż do 1918 r. znajdowała się pod panowaniem rosyjskim, a w związku z tym Polacy uczyli się w rosyjskich szkołach na różnych poziomach nauczania, zarówno w Polsce, jak i w Rosji, ze szczególnym uwzględnieniem Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, czytali rosyjskie prace naukowe i czasopisma, a także w tych czasopismach publikowali, zapoznawali się z twórczością uczonych zachodnich poprzez rosyjskie przekłady z komentarzami rosyjskich tłumaczy, spotykali się z rosyjskimi socjologami na emigracji i należeli do tych samych organizacji². Jak łatwo można zauważyć, wiele z wymienionych rodzajów wpływu miało charakter wzajemny i błędem byłoby stwierdzenie, że socjologia polska ukształtowała się pod dyktando rosyjskie, nie dając nic w zamian. Niekiedy poszczególni uczeni tworzyli jednocześnie historię socjologii polskiej i rosyjskiej, czego najlepszym przykładem jest postać Leona Petrażyckiego, przez wiele lat pracującego na Uniwersytecie w Petersburgu, nauczyciela Pitirima Sorokina, deputowanego w rosyjskim parlamencie, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości – twórcy warszawskiej szkoły socjologicznej. Poza tym Polacy i Rosjanie funkcjonowali w ramach jednego organizmu państwowego i w związku z tym współpracowali, ścierali się i dyskutowali, realizując jednocześnie po części zbieżne, a po części sprzeczne interesy narodowe, co uwidaczniało się wyraźnie w ruchu socjalistycznym, w którym wspólnym celem była zmiana panującego wówczas porządku politycznego, natomiast różnice dotyczyły kwestii dalszej zależności Polski od Rosji.

¹ *Zasady ekonomii politycznej* Johna Stuarta Milla.

² М. Глушковски, *Разнообразные плоскости русского влияния на польскую социологию в 1864-1918 гг.*, w: А.К. Гадомский (ред.), *Крымско-польский сборник научных работ*, т.9, Симферопол: Universum 2011, s. 229-234.

Biografia i twórczość naukowa jednego z pierwszych polskich socjologów, Bolesława Limanowskiego (1835-1935) należy do najbardziej wyrazistych przykładów teorii kształtowanej pod wielostronnym wpływem socjologii rosyjskiej i samych Rosjan. Niebagatelne znacznie w jego przypadku dla zainteresowania Rosją i nauką rosyjską miały wieloletnie pobyty w Rosji – najpierw w gimnazjum i na studiach medycznych w Moskwie, a w nieco późniejszym okresie na zesłaniu w Archangielsku.

W czasach nauki w moskiewskim gimnazjum, do którego trafił jako dwunastolatek (1847-54), B. Limanowski mieszkał na stacji z jednym ze swych starszych braci, a później z matką i ojczymem³. W tym okresie dużo czytał, a na wykładach geografii Batelina uczył się o teorii Darwina⁴, co okazało się mieć wpływ na późniejsze podejście teoretyczne w opisie społeczeństwa. Poznawanie dorobku światowej nauki za pośrednictwem rosyjskich nauczycieli i wykładowców było zjawiskiem powszechnym u ówczesnej polskiej młodzieży szkolnej i studenckiej⁵. Jako uczeń rosyjskiej szkoły w Moskwie przyjaźnił się z rosyjskimi rówieśnikami, a jego kontakty z Polakami były mocno ograniczone i rozwinęły się dopiero w okresie studenckim. Sam B. Limanowski pisał o swoim najbliższym otoczeniu w młodzieńczym okresie następująco:

„Chłopięciem byłem gorącym patriotą polskim. Może kiedyś opowiem, co na to wpłynęło. Następnie jednak wywieziony do Moskwy, oddany tam do gimnazjum, mając kolegów i przyjaciół wyłącznie Moskali, żyjąc w rodzinie moskiewskiej, otoczony życzliwą jej opieką, a szczególnie ujęty dobrocią i słodyczą charakteru samej pani domu, znacznie zobojętniałem dla swojego narodu, a natomiast zanadto zespoliłem się z młodzieżą rosyjską, zwłaszcza z budzącym się wśród niej ruchem wolnościowym”⁶.

Jako student medycyny (1854-58). B. Limanowski interesował się w większym stopniu historią i archeologią niż zajęciami z zakresu medycyny i przyrody⁷. W tym okresie czytał rosyjskie czasopisma i kształtował swoje poglądy społeczne w oparciu o literaturę rosyjską, głównie socjalistyczną:

„Zawsze miałem usposobienie rewolucyjne, lecz w tym czasie wzmogło się ono znacznie, gdyż pozostawałem pod wpływem pism A. Hercena i krytycznych artykułów

³ W. Winclawski, *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. 2, Toruń 2004, s. 229.

⁴ B. Limanowski, *Pamiętniki t.1 (1835-1870)*, Warszawa 1957, s. 93

⁵ М. Глушковски, *Разнообразные плоскости русского влияния на польскую социологию в 1864-1918 гг.*, w: А.К. Гадо́мский (ред.), *Крымско-польский сборник научных работ*, т.9, Симферополь: Universum 2011, s. 230.

⁶ B. Limanowski, *Stanisław Worcell. Życiorys*, Warszawa 1948, s. 5.

⁷ W. Winclawski, *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. 2, Toruń 2004, s. 229.

Nikołaja Dobrolubowa”⁸. Co ważne, prace myślicieli społecznych rosyjskich i zachodnich były mu znacznie bliższe niż polskie, co stało się przedmiotem jego refleksji:

„Znałem już był pisma socjalistów niemieckich, francuskich, po części rosyjskich. Wiedziałem, że byli socjaliści polscy. Lecz co i jak oni pisali?”⁹.

B. Limanowski był absolwentem rosyjskiego gimnazjum i w okresie studenckim kontynuował znajomości z rosyjskimi kolegami, a studenci-Polacy przez długi czas pozostawali dla niego obcym środowiskiem. Należy podkreślić, że nie wynikało to z celowego zruszczenia się przyszłego socjologa i odrzucenia przez niego własnego narodu, ale z okoliczności życiowych spowodowanych chęcią zdobycia wykształcenia. W ten sposób Polacy, nawet patrioci, oddalali się od swoich rodaków, co czyniło oddziaływanie rosyjskiego środowiska jeszcze silniejszym. W wypadku B. Limanowskiego pretekstem do zbliżenia z polskimi kolegami była sytuacja polityczna i zaangażowanie różnych grup narodowościowych w ruch socjalistyczny:

„Wstąpiwszy do uniwersytetu w tejże Moskwie, pozostawałem niemal jedynie w stosunkach z moimi dawnymi kolegami gimnazjalnymi i ze wstydem przyznać się muszę, że wcale nie starałem się o zbliżenie do rodaków, chociaż stanowili oni znaczną liczbę słuchaczy. Wrzenie rewolucyjne, które ogarnęło młodzież uniwersytecką w październiku 1857 r., spowodowało jednak to zbliżenie się [...] W tym ruchu protestacyjnym żywy i gorliwy brałem udział. Zwróciło to uwagę moich rodaków na mnie i oni pierwsi zrobili krok do zbliżenia się ze mną”¹⁰.

B. Limanowski podkreślał, że środowiska polskie i rosyjskie w ramach tej samej uczelni były stosunkowo hermetyczne, przy czym późniejsze zbliżenie pokazało, że wobec zbieżnych postaw i poglądów politycznych bariery nie okazały się tak silne, jak przypuszczano:

„Przed tą rewolucją studencką Rosjanie i Polacy nie mieli żadnych z sobą stosunków. Obie strony wrogo nawet na siebie patrzyły. Podczas zaburzeń rewolucyjnych nastąpiło pewnego rodzaju zbliżenie się”¹¹.

Płaszczyzną porozumienia okazały się wspólne fascynacje intelektualne i chęć reformowania ustroju państwa.

„[rosyjscy studenci] chcąc zjednać Polaków [...] napisali odezwę, w której przedstawili wspólność interesów obu narodów i korzyści ze wspólnego działania w sprawie zdobycia wolności politycznej. W tej odezwie powoływali się na Aleksandra Hercena, który w tym

⁸ B. Limanowski, *Pamiętniki t.1 (1835-1870)*, Warszawa 1957, s. 135

⁹ B. Limanowski, *Stanisław Worcell. Życiorys*, Warszawa 1948, s. 7.

¹⁰ Tamże, s. 5-6.

¹¹ Tamże, s. 6.

czasie stał się ogromną powagą wśród inteligencji rosyjskiej, i dołączyli do tej odezwy napisane przez niego wspomnienie o zmarłym w tym czasie Stanisławie Worcellu, przedstawiające go jako jednego z najszlachetniejszych mężów owego czasu”¹².

To właśnie podczas studiów B. Limanowskiego w Moskwie i później w Dorpacie zrodziły się zręby jego teorii socjologicznej. Będąc pod wpływem wykładów moskiewskich z fizjologii prof. Glebowa, postanowił przenieść wiedzę z zakresu fizjologii do charakterystyki społeczeństwa i jego funkcjonowania. Dokonał wówczas pewnych spostrzeżeń, np. że rodzina w społeczeństwie pełni tę samą rolę, co komórka w organizmie, nie mając świadomości, że fizjologię do społeczeństwa odnosił już wcześniej August Comte, a na rolę rodziny jako komórki wskazywali zachodni socjolodzy¹³. B. Limanowski i wielu polskich socjologów rozwijało swoje teorie przy bardzo ograniczonym odstępnie lub zupełnym jego braku do prac powstających we Francji, Anglii czy Niemczech. Docierały one do Polski z opóźnieniem, często za pośrednictwem rosyjskim – rosyjski rynek wydawniczy był o wiele większy, przy czym w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. ukazało się ponad 5 razy więcej przekładów zachodnich prac socjologicznych w języku rosyjskim niż polskim¹⁴.

Z Moskwy B. Limanowski przeniósł się na studia do Dorpatu (Tartu), co było związane z jego działalnością socjalistyczną. Miał tam zajmować się organizacją pracy konspiracyjnej wśród polskich studentów¹⁵. W 1860 r. wyjechał do Paryża, ponieważ dowiedział się, że we Francji formowane są polskie legiony. Stamtąd w 1861 r. został wysłany do Wilna jako jeden z emisariuszy w celu zorganizowania manifestacji na ziemiach polskich, gdzie został aresztowany i trafił na zesłanie¹⁶. Okres spędzony na zesłaniu w Mezeniu pod Archangielskiem nie był jednak stracony jeśli chodzi o rozwój teorii socjologicznej B. Limanowskiego. Tam właśnie, na przełomie lat 1861/62, dowiedział się z lektury „Sowriemiennika” o Comcie i socjologii, co jeszcze bardziej zachęciło go do poznawania i tworzenia teorii społeczeństwa¹⁷. Z „Sowriemiennikiem” zapoznał się już wcześniej, podczas pobytu w Moskwie, czytając m.in. artykuły Nikołaja Dobrolubowa. W tym czasopiśmie B. Limanowski znalazł, będąc w Archangielsku, program robotniczy Ferdynanda Lassalle’a, co wraz z *Ekonomią polityczną* Johna Stuarta Milla (czytaną po polsku i po francusku),

¹² Tamże, s. 6-7.

¹³ B. Limanowski, *Pamiętniki t.1 (1835-1870)*, Warszawa 1957, s. 124-126

¹⁴ М. Глушковски, *Разнообразные плоскости русского влияния на польскую социологию в 1864-1918 гг.*, w: А.К. Гадамский (ред.), *Крымско-польский сборник научных работ*, т.9, Симферополь: Universum 2011, s. 229-230.

¹⁵ W. Winclawski, *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. 2, Toruń 2004, s. 229-230.

¹⁶ Tamże, s. 230.

¹⁷ B. Limanowski, *Pamiętniki t.1 (1835-1870)*, Warszawa 1957, s. 318.

przekonało go jeszcze bardziej do socjalizmu¹⁸. We wspomnieniach z tamtego okresu, Limanowski wspomina także o emigracyjnym czasopiśmie A. Hercena „Kołokoł”¹⁹. Przebywając na zesłaniu, B. Limanowski swoją wiedzę o socjologii czerpał w dużej mierze ze źródeł rosyjskich. W Mezeniu czytał „Peterburgskije Wiedomosti”, „Syn Otieczestwa”, „Propileje” i wspominany już „Sowriemiennik”.

Okres pobytu w Archangielsku był więc dla Bolesława Limanowskiego „nadrabianiem zaległości”, spowodowanych wcześniejszą nieznaną zachodniej literatury socjologicznej. W tym okresie rosyjska myśl socjologiczna i publicystyka z nią związana, sama także dopiero kształtująca swój wyraz, służyła polskiemu uczonemu głównie jako pomost do socjologii zachodniej. Na zesłaniu, oprócz wspomnianych już J.S. Milla i F. Lassalle’a, Limanowski czytał także Henry’ego Buckle’a (po polsku, choć było już wtedy kilka wydań rosyjskich), Wappensa i Adolphe’a Queteleta²⁰; dwóch ostatnich prawdopodobnie w oryginale, choć w 1865 było już pierwsze rosyjskie tłumaczenie A. Queteleta. Na temat dzieł A. Queteleta i Wappensa, polski socjolog napisał nawet artykuł, który przetłumaczył na rosyjski i opublikował w „Pamiętniku Komitetu Statystycznego Guberni Archangielskiej” (tyt. oryg. „Труды Архангельского губернского статистического комитета”)²¹.

W 1867 r. Limanowski wrócił z zesłania do kraju, gdzie we Lwowie (1870-77) zapoznał się bezpośrednio z dziełami Herberta Spencera, o którym do tamtej pory czytał jedynie u innych autorów²². W czasie pobytu B. Limanowskiego na zesłaniu ukazało się tylko jedno tłumaczenie H. Spencera na rosyjski i to tuż przed wyjazdem naszego socjologa do Polski²³, więc niewielkie były szanse przeczytania przez niego *Klasyfikacji nauk* w Archangielsku.

Po wydaleniu z Galicji w 1878 r. za „propagandę socjalistyczną” i współpracę z ugrupowaniem Ludwika Waryńskiego, Bolesław Limanowski wyemigrował do Genewy²⁴. Tam utrzymywał ożywione kontakty z emigracją rosyjską. W swoich Pamiętnikach Limanowski opisuje dwa obozy rosyjskie w Genewie: jeden – P. Tkaczowa, skupiający zwolenników rewolucji politycznej, przeprowadzonej drogą spiskową i terrorystyczną poprzedzającej rewolucję społeczną i drugi, z którym trzymał się bliżej – Nikołaja Żukowskiego, anarchistyczny. Do obozu N. Żukowskiego należeli m.in. Giorgij Plechanow,

¹⁸ Tamże, s. 322; 397.

¹⁹ Tamże, s. 369.

²⁰ Tamże, s. 384.

²¹ Tamże.

²² Tamże, s. 111-13

²³ H. Spencer, *Klasifikacija nauk*. z art.: *O pricinach raznoglasija s filosofijej Konta*, przekł. N.L. Tiblena, Petersburg 1866, [2], III, [3], 64 str.

²⁴ J. Szacki, *Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szczepańskiego*, Warszawa 1995, s. 182.

Paweł Akselrod i Michajło Dragomanow²⁵. O wszystkich współpracownikach N. Żukowskiego Limanowski pisał pochlebnie, a osobie i twórczości M. Dragomanowa²⁶ poświęcił nieco więcej miejsca. M. Dragomanow, autor m.in. *Chliboroba*, był docentem Uniwersytetu Kijowskiego, z którego został usunięty za działalność publicystyczną, w której odnosił się krytycznie do polityki rusyfikacyjnej. Po serii wykładów wygłoszonych przez B. Limanowskiego dla Rosjan o Powstaniu 1863, w Genewie 1879-80, M. Dragomanow napisał artykuł, w którym wypowiedział swoje uwagi na temat polityki powstańców i późniejszych socjalistów, opublikowany w jednym z francuskich pism socjalistycznych. Limanowski polemizował z nim na łamach „Le Précurseur”²⁷.

Przebywając w Vernez, wiosce w Sabaudii, niedaleko Genewy, pracując nad *Historią ruchu społecznego w drugiej połowie XVIII stulecia*, B. Limanowski korzystał z biblioteki swojego rosyjskiego znajomego, Elpidina. Od niego otrzymał m.in. dzieła Pierre-Josepha Proudhona i liczne czasopisma²⁸. Po wyjeździe do Paryża w 1887 r. B. Limanowski utrzymywał kontakty z tamtejszą emigracją rosyjską. Osobiście spotykał się z Piotrem Ławrowem, którego darzył dużym szacunkiem. Czytał także jego czasopismo „Wpieriod”, gdzie w 1876 ukazała się recenzja pracy B. Limanowskiego *Dwaj znakomici komuniści Morus i Campanella*²⁹. Oprócz „Wpieriod”, w okresie genewskim i paryskim, B. Limanowski czytał także inne rosyjskie czasopisma o tematyce społeczno-politycznej, „Listok Hromady” M. Dragomanowa, „Nabat” blankistów P. Tkaczowa, „Obszczeje dieło” i inne. Będąc w Paryżu, w 1900 r., B. Limanowski spotkał się także z Nikołajem Kariejewem, którego dorobek naukowy cenił, o czym świadczy zadowolenie z jakim przyjął jego pochlebną recenzję *Historii drugiej połowy XVIII wieku*. Podczas spotkania, na którym obydwaj uczeni rozmawiali po polsku, B. Limanowski otrzymał od rosyjskiego socjologa i historyka jedną z jego książek; sam także dedykował mu swoją *Stuletnią walkę narodu polskiego o niepodległość*.

Z G. Plechanowem Limanowski kontaktował się także po powrocie do kraju, który nastąpił w 1907 r. W swoich *Pamiętnikach* pisał o dobrych stosunkach z rosyjskim uczonym,

²⁵ B. Limanowski, *Pamiętniki t.2 (1870-1907)*, Warszawa 1958, s. 223-24.

²⁶ Mychajło Dragomanow był Ukraińcem, ale ze względu na jego działalność w rosyjskich organizacjach emigracyjnych i doniosłą rolę dla B. Limanowskiego, jego postać została włączona do niniejszego tekstu. Należy też zauważyć, że kontakty i wiele wspólnych zainteresowań obydwu uczonych były możliwe w znacznej mierze dlatego, że kształcili się w tym samym, rosyjskim, systemie edukacyjnym i funkcjonowali w ramach jednego organizmu państwowego.

²⁷ Tamże, s. 252-53; B. Limanowski, *Quelques mots à propos de l'article M. Dragomanow sur les révolutionnaires et les socialistes polonais*, «Le Précurseur» 1881.

²⁸ B. Limanowski, *Pamiętniki t.2 (1870-1907)*, Warszawa 1958, s. 289; 335.

²⁹ Tamże, s.90; 446.

choć siebie nie zaliczał do jego wielbicieli³⁰. Pochlebnie wypowiadał się Limanowski o twórczości Aleksandra Pogodina, o którym wspominał w jednym ze swoich artykułów o rosyjskim ruchu rewolucyjnym, przy okazji książki tegoż poświęconej ruchowi polskiemu (*Główne nurty w polskiej myśli politycznej 1863-1907; Głównyje tieczienija polskoj polityczeskoj mysli 1863 – 1907 – 1907*). Bolesław Limanowski z dumą zauważył, że A. Pogodin opisał go swojej książce bardzo pochlebnie³¹. Będąc w Polsce³² B. Limanowski w dalszym ciągu czytał rosyjską prasę. Gromadząc materiały do książki *Historia ruchu rewolucyjnego w Polsce w 1846 r.*, korzystał w Akademii Umiejętności z roczników „Russkoj Stariny”, czasopisma wydawanego w Petersburgu w latach 1870-1913³³. Kontakt z rosyjską literaturą naukową B. Limanowski utrzymywał do końca życia, a Rosja i rosyjscy socjaliści zajmowali ważne miejsce w jego pracach, choć już w coraz mniejszym stopniu jako inspiracja. Pierwotna fascynacja ustąpiła miejsca rozczarowaniu i polemikom:

„(1929) Zdawało się początkowo, że ta wielka rola przewodniczenia nie tylko Słowianom, lecz całej Europie a może nawet i ludzkości, przypadnie Moskwie. Głosiła to ona sama w swej zarozumiałości i ludy były jej uwierzyły. Lecz rychło okazało się to samochwalstwem i złudzeniem.

Naród rosyjski [...] Kształcony i urabiany pod rządami straszliwego despotyzmu mongolsko-cesarskiego, nie poruszony przez wielką rewolucję z połowy XVIII stulecia, nie odczuwa i nie rozumie jej potrzeby współdzielczości międzynarodowej, jaka coraz wyraźniej i szybciej zdążyła do opanowania całej działalności ludzkiej. Żyje on jeszcze w tradycji caratu, który przemocą zagarniał plemiona i narody i despotycznie ją niwelował w posłuszeństwie dla swych rządów, z tej carskiej tradycji wyłonił się i jego komunizm panmoskiewski [...]”³⁴.

Antyradziecki i antykomunistyczny stosunek B. Limanowskiego do Rosji radzieckiej spowodowany był wojną polsko-bolszewicką 1920 r. i niechęcią do stosowanych na Wschodzie metod rewolucyjnych³⁵. Niegdyś zbieżne interesy polskich i rosyjskich socjalistów po rewolucji 1917 r., a później po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w znacznym stopniu zaczęły się różnić, ale mimo tych różnic zainteresowanie polskiego socjologa Rosją nie ustawało. Jego myśl socjologiczna od początku kształtowała się pod

³⁰ B. Limanowski, *Pamiętniki t.3 (1907-1919)*, Warszawa 1961, s. 162; 550

³¹ Tamże, s. 37

³² Do kraju powrócił roku 1907; W. Winclawski, *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. 3, Toruń 2004, s. 233.

³³ B. Limanowski, *Pamiętniki t.3 (1907-1919)*, Warszawa 1961, s. 221

³⁴ B. Limanowski, *Rozwój myśli socjalistycznej*, w: *Socjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju*, B. Limanowski, Warszawa 1989, s. 706-707.

³⁵ Komentarz Janusza Sztumskiego do tekstu B. Limanowskiego w: B. Limanowski, *Rozwój myśli socjalistycznej*, w: *Socjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju*, B. Limanowski, Warszawa 1989, s. 707.

wpływami rosyjskimi, wśród rosyjskich kolegów i partnerów intelektualnych. Zafascynowanie socjalizmem, dominującym twórczość naukową B. Limanowskiego, pojawiło się u niego po lekturze socjalistycznie nastawionych myślicieli rosyjskich. Rosjanie i wydawnictwa rosyjskie umożliwiły, a później ułatwiały B. Limanowskiemu kontakt z socjologią zachodnią z tak ważnym dla jego twórczości A. Comte'm na czele. Podsumowując informacje przytaczane w niniejszym artykule, na podstawie jego prac i pamiętników, możemy zauważyć, że rosyjskie wpływy w teorii B. Limanowskiego miały wszechstronny charakter i dotyczyły: nauki w rosyjskich szkołach i uniwersytetach, inspiracji ze strony Rosjan – nauczycieli i wykładowców, pisarzy, myślicieli społecznych i przedstawicieli innych nauk, kontaktów naukowych i towarzyskich z Rosjanami (a także innymi obywatelami wielonarodowego Imperium Rosyjskiego), a także lektury czasopism naukowych wydawanych w Rosji oraz rosyjskich emigracyjnych³⁶.

Aneks – postacie i instytucje w Rosji i na emigracji, z którymi B. Limanowski stykał się na drodze swojej kariery naukowej

a) Nauczyciele

Batelin (geograf, gimnazjum w Moskwie)
prof. Glebow (Moskwa)

b) Myśliciele społeczni, filozofowie, pisarze – lektura pism

Aleksander Hercen
Nikołaj Dobrolubow
Aleksander Pogodin

c) Kontakty osobiste (często także lektura pism)

Piotr Tkaczow
Nikołaj Żukowski
Georgij Plechanow
Mychajło Dragomanow (ukr.)
Paweł Akselrod
Piotr Ławrow
Elpidin
Nikołaj Kariejew

d) Czasopisma

Современник
Сын отечества
(Санкт-)Петербургские ведомости
Пропилеи
Колокол

³⁶ Lista osób i czasopism znajduje się w aneksie.

Труды Архангельского губернского статистического комитета
Вперёд
Набат
Общее дело
Русская старина
Листок громады (укр.)